

11. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания / Е. В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.

12. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 473 с.

Надійшла до редколегії 01.04.2013.

УДК 159.922.84

О. В. Богач

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОЇ СПЕЦИФІКИ СИТУАЦІЙ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ЮНОСТІ

Розглянуто особливості вікової специфіки ситуацій морального вибору, що є актуальними для особистості в період ранньої юності. Подається класифікація ситуацій морального вибору, що ґрунтується на основних характеристиках провідних систем відносин, які виникають у період ранньої юності, а саме: «старшокласник – незнайома людина», «старшокласник – родина», «старшокласник – друзі».

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, вчинкова поведінка, моральна активність, система відносин, ціннісно-моральний конфлікт, рання юність, моральні інтереси, цінності, сфера міжособистісного спілкування.

Проанализированы возрастные особенности специфики ситуаций морального выбора, актуальных для личности в период ранней юности. Рассматривается классификация ситуаций морального выбора, в основу которой положены характеристики ведущих систем отношений в период ранней юности: «старшеклассник – незнакомый человек», «старшеклассник – семья», «старшеклассник – друзья».

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, вчинкова поведінка, моральна активність, система відносин, ціннісно-моральний конфлікт, рання юність, моральні інтереси, цінності, сфера міжособистісного спілкування.

Незважаючи на широкий спектр розроблених науковцями проблем взаємодії особистості з ситуацією (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, Н. Чепелева, К. Грауман, К. Левін, Д. Магнуссон та ін.), дотепер не існує загальноприйнятої теорії ситуації, чітко визначених критеріїв поняття «ситуація морального вибору» [1; 2; 6; 3; 4; 5]. Психологічні дослідження також показують, що поза увагою залишилися прошарок проблем, пов'язаний із вивченням специфіки актуальних для періоду ранньої юності ситуацій морального вибору, що виступає однією з причин складності їх вирішення особистістю.

Сформованість уміння усвідомлювати психологічні ознаки ситуацій морального вибору і на їх основі обирати рішення щодо варіанта вчинку є важливою складовою морального розвитку особистості особливо в період ранньої юності, коли нею здійснюється особистісний та професійний вибори, які за своєю суттю є завжди моральними. Опанування власної моральної активності старшокласниками, яку Л. Антилогова, Г. Балл, М. Боришевський, М. Зотов, В. Татенко, Т. Титаренко визначають головним чинником духовного саморозвитку особистості, відбувається в процесах навчання, пізнання, праці, спілкування, де важливе місце посідає рішення ціннісних дилем [1; 3; 5; 7; 10; 11]. Особливу роль у становленні єдності моральних знань та переконань особистості відіграють вирішення ситуа-

цій морального вибору, за результатами яких можна визначити її моральну „силу «Я»”, смисли та цінності, якими вона керується.

Аналіз уміння усвідомлювати психологічні ознаки ситуацій морального вибору відбувався на прикладах наведених старшокласниками ситуацій, що були отримані під час пілотного дослідження, в якому брали участь 87 старшокласників шкіл м. Луганська та Луганської обл. Використання наданої інструкції, у якій досліджуванам пропонувалося описати одну або декілька ситуацій морального вибору з власного досвіду або свідками яких вони були і які викликали в них сильні емоційні переживання, довгі розмірковування, спрямовувалося на отримання неупередженої актуальної для сфери стосунків сучасної молоді інформації про реальні ситуації, в основі яких міститься ціннісно-моральний конфлікт. Дослідження проводилося анонімно.

У результаті було отримано 213 прикладів наведених ситуацій, за якими надалі диференціювалися уміння старшокласників відрізняти ситуації морального вибору від інших видів життєвих ситуацій, визначалася їхня актуальність для періоду ранньої юності.

Для вирішення поставленої мети та спираючись на погляди провідних науковців (С. Анісімов, В. Бакштановський, Г. Балл, В. Роменець, В. Татенко, Ю. Шрейдер та ін.), було систематизовано й виділено психологічні ознаки, за якими ситуація морального вибору відрізняється від інших видів життєвих ситуацій (конфліктних, побутових, індиферентних та ін.), а саме:

1) своєрідним поєднанням зовнішніх умов, обставин, які висувають особистості моральний виклик щодо її вчинкової поведінки;

2) наявністю конфлікту, основою якого є зіткнення різноспрямованих цінностей, одна з яких за своїм змістовним показником обов'язково повинна бути *моральною*, що ми розуміємо як *внутрішнє смислове динамічне утворення, яке втілює в собі інтеріоризовані суспільні гуманістичні ідеали, виступає еталоном належного, важливим чинником регуляції соціальних відносин та поведінки індивіда*;

3) необхідністю вибору особистістю однієї з конфліктуючих цінностей;

4) наявністю механізму «боротьби мотивів», на якому ґрунтується остаточний ціннісний вибір особистості;

5) здатністю особистості активно постати в ролі активного суб'єкта ситуації морального вибору [4, с. 29].

Урахування вищезазначених ознак дозволило визначити поняття *«ситуація морального вибору» як сукупність зовнішніх умов, що становлять для особистості основу можливості/неможливості виступити суб'єктом вчинкової поведінки й проявити певну ціннісну позицію щодо розуміння обставин, усвідомлення ціннісного конфлікту, переживання й подолання «боротьби мотивів» та здійснення вчинку (моральної дії)* [4, с. 29].

Спираючись на визначені вище специфічні ознаки ситуацій морального вибору, відбувалася диференціація всіх наведених старшокласниками прикладів ситуацій.

Встановлено, що досліджувані у своїй більшості усвідомлюють опановані в процесі власного морального розвитку психологічні ознаки ситуацій морального вибору (72,6 %). Проте, серед наведених прикладів ситуацій були й такі, що у своїй основі не містили морального конфлікту або конфлікт мав місце, але в ньому було відсутнє ціннісне спрямування (27,4 %), тому вони стосувалися звичайних життєвих обставин, що не становили для їх учасників основу можливості виступити/не виступити суб'єктом власного вчинку. Як засвідчують результати проведеної тренінгової роботи під час психологічного супроводу, спрямованого на розвиток ціннісно-смислової готовності старшокласників до морального вибору, брак уміння особистості усвідомлювати ознаки ситуацій морального вибору та діяти з урахуванням їх особливостей, стає певною перешкодою для активізації процесів її духовного самовдосконалення.

Розгляд змістовної основи прикладів ситуацій морального вибору показав також, що їх події ґрунтуються або на життєвому досвіді самих старшокласників і подаються від першої особи, або на тих подіях, учасниками яких були інші люди (незнайомі, знайомі та рідні). З урахуванням цих особливостей ситуації було класифіковано за спільними ознаками, якими стали провідні системи відносин у період ранньої юності й розподілено за найбільш кількісно вагомими групами: «старшокласник – незнайома людина» (68,0 %), «старшокласник – родина» (9,0 %), «старшокласник – друзі» (23,0 %). До останньої групи віднесено ситуації, у яких старшокласники описували події, пов'язані з друзями, однокласниками або референтною групою (рис.1).

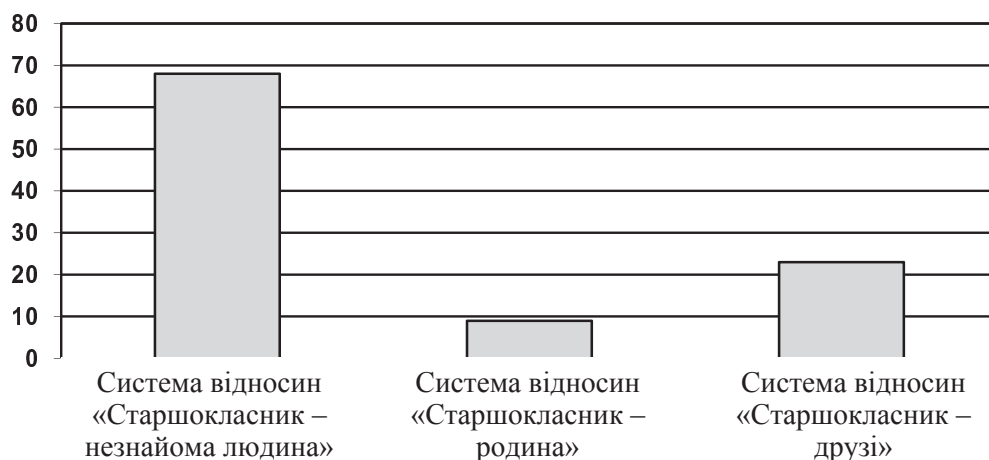

Рис. 1. Розподіл ситуацій морального вибору за системами відносин старшокласників, %

Вважаємо, що значущість зазначених систем моральних відносин для старшокласників є такими, що зумовлені специфікою вікового розвитку досліджуваних у сфері міжособистісного спілкування. Процеси дорослішання вимагають від особистості розширення соціального простору спілкування для набуття нового досвіду комунікативної взаємодії з іншими людьми, що певним чином відбивається на процесах морального саморозвитку особистості.

Розширення сфери взаємовідносин з довкіллям науковці (М. Боришевський, І. Кон, Т. Титаренко та ін.) вважають головною особливістю періоду ранньої юності, завдяки чому старшокласник активно вибудовує власну особистість [1; 3; 4]. Процеси переоцінки цінностей, формування світогляду, без яких унеможливується процес дорослішання старшокласників загалом, виступають стимулом для аналізу мотивів власної поведінки та поведінки інших людей задля самовдосконалення їхнього морального «Я». Основою вироблення моральних переконань стає емоційно пережитий індивідуальний досвід, який отримують старшокласники як під час взаємодії з оточуючим світом людей, так і завдяки аналізу тих варіантів вчинків, що надходять до них через засоби масової інформації, літературні джерела тощо. Підтвердженням цього факту є найбільша кількість (68,0 %) наведених прикладів ситуацій морального вибору, що стосуються системи відносин «старшокласник – незнайома людина» (див. рис. 1). Проекції майбутнього самовизначення виявилися в зорієнтованості досліджуваних на екзистенційні цінності, тому змістове наповнення ситуацій часто містить питання смислу та цілей життя людини. Моральні інтереси старшокласників у цій групі ситуацій частіше обертаються навколо таких цінностей, як «життя іншої людини», «життя ще ненародженої дитини», «цінність допомоги ближньому», «цінність культурної спадщини», «цінність людських стосунків» тощо. Наведемо приклади таких ситуацій.

Ситуація №1. У центрі міста перехожі не звертають увагу на людину, що знепритомніла і лежить на тротуарі. Можливо, вони думають, що вона випила зайвого, але може бути й так, що у неї серцевий напад і потрібна допомога лікаря. Ситуація №2. Самотня дівчина народила дитину. Їй було необхідно продовжувати навчання, влаштовувати особисте життя, а дитя вимагало багато уваги, піклування. Допомоги чекати не було від кого, тому дитина стала тягарем. Бездітна родина запропонувала всиновити малюка, але за умови, що мати його більше ніколи не побачить.

Наступною особливістю вікового розвитку старшокласників, що простежується в змісті наведених ситуацій, є переплетення двох суперечливих потреб спілкування – відокремлення та афіліації як необхідності бути включеними до будь-якої групи, спільноти [8, с. 129]. Відокремлення частіше виявляється в емансипації від контролю старших, проте воно діє і в стосунках з ровесниками, де на перший план виходить їх якість, а не важливість самої належності до референтної групи, як це було в підлітковому віці. Незважаючи на це, спілкування з ровесниками залишається важливим чинником розв'язання низки важливих задач для особистості, серед яких – опанування рольових норм молодіжного середовища, відпрацювання комунікативних навичок та обмін актуальною для цього віку інформацією [9, с. 3].

Оскільки в старшокласників підвищуються вимоги до спілкування з друзями, воно стає більш вибірковою, зорієнтованим на більшу довіру, внутрішню близькість, інтимність стосунків. Як підкреслював Е. Еріксон, якість спілкування з близькими однолітками закладає проєкцію майбутніх стосунків у дорослому житті – у власній родині, з друзями, колегами.

З появою нових «дорослих прихильностей» (кохання та інтимних стосунків) дружба поступово втрачає свої позиції. Цій тенденції також сприяє поширене в молодіжному середовищі комп'ютерне спілкування, що поступово віддаляє старшокласника від живого спілкування, стаючи його сурогатною заміною [12, с. 27].

Зазначені особливості простежувалися в ситуаціях, що були віднесені до другої групи та стосувалися системи відносин «старшокласник – друзі». За кількістю наведених прикладів (23,0 %) вона посіла друге місце (див. рис.1). Важливими для старшокласників цінностями в цій системі відносин стали «дружба», «кохання», «самоповага». Бажання мати вірних друзів є головним ціннісним пріоритетом, який тут простежується. Підтвердженням цього є приклади ситуацій. Ситуація №1. *Хлопець дав собі слово більше не палити. Нещодавно він познайомився з новою цікавою компанією. Якось за невимушених обставин йому запропонували сигарету. Він не хотів порушувати власного слова, але також не хотів втратити доброго ставлення нових друзів.* Ситуація №2. *Я посварився з найкращим другом і дуже серджуся не тільки за отриману незаслужену образу, а й за те, що її свідком стала дівчина, яка мені подобається. Через декілька днів я повертався додому і побачив, як троє невідомих з'ясовують стосунки з моїм другом, який дуже потребує допомоги.* Ситуація №3. *Десятикласник Дмитро, у зв'язку зі зміною місця проживання перейшов до нової школи. Юнак уже обрав для себе професію юриста, мріяв самостійно вступити до університету, тому добре вчився, активно працював на уроках. Дмитро хотів багато знати, проте в новому класі були свої традиції. Тут не прийнято «бути розумним», відповідати на уроках за власним бажанням, тому однокласники ображали та бойкотували тих, хто з відповідальністю ставився до навчання.*

У період ранньої юності важливих змін зазнає і стиль спілкування старшокласників. Необхідність дотримання особистістю прийнятого суспільством культурно-нормативного канону маскулітності або фемінітності суттєвим чином впливає на подальший розвиток емпатійних процесів, завдяки яким відбувається

ся освоєння внутрішнього світу іншої людини [6, с. 39–46]. Ф. Асадуліна, Д. Малюгін доводять, що гендерні відмінності стають не тільки важливими чинниками зумовленості емоційного фону реакцій особистості на події, а й суттєвим чинником впливають на процеси її спілкування, тому дівчата порівняно з юнаками виявляються чутливішими, у них більше розвинена здатність до саморозкриття, детальної передачі особистісно значущої інформації [2, с. 48–55]. Ця тенденція виявляється в змістовому оформленні наведених ситуацій. Дівчата в нашому дослідженні частіше вдавалися до опису емоційних станів головних учасників ситуацій, деталізували події, надавали розгорнуті коментарі до наведених вчинків, висловлювали власні думки про поведінку людей в них, оцінювали її. Для юнаків, навпаки, характерними ознаками стали стислість висловлювань, незначна емоційна забарвленість змісту та майже відсутність оцінювання, яке виявляє їх власне ставлення до вчинків учасників наведених ситуацій. Загалом більшу конкретизацію вони продемонстрували в описі змістових аспектів ситуацій.

Важливою особливістю періоду ранньої юності виступає перебудова взаємовідносин з дорослими, що також простежується в наведених ситуаціях. Оскільки система відносин «старшокласник – родина» представлена найменшими кількісними показниками прикладів (9,0 %), уважаємо, що така позиція зумовлена процесами емансипації від батьків (див. рис. 1). У період ранньої юності особистість стає здатною самостійно обирати для себе норми поведінки, друзів, засоби свого дозвілля, орієнтуючись на власну систему цінностей, яка може й не прийматися близькими дорослими. Проте процеси особистісного та професійного самовизначення потребують зближення з батьками, вчителями, іншими дорослими, які мають багатий життєвий досвід, тому можуть обговорювати разом із старшокласниками питання та проблеми, що їх хвилюють, давати на них відповіді. Ця тенденція позначилася й на сфері ціннісних пріоритетів досліджуваних. У системі відносин «старшокласник – родина» юнаки частіше оперують цінностями – «любов до ближнього», «материнство», «кохання», «повага», «здоров'я та життя близької людини», «шлюбні стосунки», «родинні стосунки» та ін., що засвідчує про їхній інтерес до сфери відносин з близькими людьми. Виявляючи особистісну готовність до прийняття важливих доленосних рішень, старшокласник обирає для себе цінності як певні орієнтири, на яких він будуватиме власну сім'ю. Старшокласники навели такі приклади ситуацій, що належать до системи відносин «старшокласник – родина». Ситуація №1. *Юнак та дівчина покохали одне одного. Батьки з боку нареченого не хочуть приймати майбутню невістку, оскільки вона з малозабезпеченої родини. Вони пропонують сину познайомитися з іншою дівчиною, яка складе йому більш вигідну партію.* Ситуація №2. *Родина довгий час збирала гроші на автомобіль. Вже було обрано модель та її колір. Несподівано приїхав родич із проханням про допомогу. У його неповнолітнього сина виявили онкологічне захворювання. Необхідна термінова та дорога операція, яка допоможе врятувати йому життя, але на лікування не вистачає грошей.*

Таким чином, аналіз наведених старшокласниками прикладів ситуацій морального вибору дозволив диференціювати їхні уміння щодо усвідомлення психологічних ознак зазначених ситуацій. Для більшої частини старшокласників властиво надавати приклади ситуацій, в основі яких міститься моральний конфлікт з наявним ціннісним спрямуванням, що засвідчує сформованість їхнього особистого уміння відрізнити відповідно до засвоєних у процесі власного морального розвитку психологічних ознак ситуації морального вибору від інших життєвих ситуацій.

Установлено, що наведені приклади актуальних для періоду ранньої юності ситуацій морального вибору можуть поділятися за належністю до тих систем відносин, що зумовлені ключовими потребами вікового розвитку особистості.

Оскільки розширення взаємовідносин з довкіллям задля набуття власного життєвого досвіду є найбільш значущим для старшокласників, ця вікова тенденція відбилася в системі відносин «старшокласник – незнайома людина». Актуалізація двох наступних суперечливих вікових потреб – відокремлення та афіліації – позначилася на процесах підвищення вимог старшокласників до спілкування з друзями, референтним оточенням і певним збереженням залежності від нього особливо чітко простежується в системі відносин «старшокласник – друзі». Перебудова взаємовідносин та взаємодії старшокласників з батьками, учителями та іншими значущими дорослими, що ґрунтується на процесах автономії та зближення, зумовлених певною самостійністю й незалежністю, що дає процес дорослішання та звернення до життєвого досвіду близьких, які краще розуміють життя та можуть надати цінні для молодшої людини поради, простежується в системі відносин «старшокласник – родина».

Перспективи подальшого дослідження тих проблем, що були окреслені в нашій роботі вбачаємо у більш глибокому вивченні гендерних та вікових аспектів вирішення ситуацій морального вибору старшокласниками, вивченні внутрішньопсихічних механізмів співвідношення свободи й відповідальності в процесі етичного вибору особистості в період ранньої юності.

Бібліографічні посилання

1. **Антилогова Л. Н.** О взаимосвязи ценностей ориентаций и нравственной активности личности / Л. Н. Антилогова // Сибирская психология сегодня : сб. науч. тр. – Вып. 2. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. – 410 с. – С. 13–17.
2. **Асадуллина Ф. Г.** Ценностные ориентации мужчин и женщин как факторы морального выбора / Ф. Г. Асадуллина, Д. В. Малюгин // Психол. журн. – 2008. – Т. 26, № 6. – С. 48–55.
3. **Балл Г. О.** Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соц. психологія. – 2005. – № 1. – С. 3–13.
4. **Богач О. В.** Психологічні ознаки ситуацій морального вибору та особливості їх розв'язання старшокласниками / О. В. Богач // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Х. : ХПНУ, 2011. – Вип. 41. – С. 23–33.
5. **Боришевський М. Й.** Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат / М. Й. Боришевський. – К., 1993. – 23 с.
6. **Журавльова Л. О.** Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. О. Журавльова // Соц. психологія. – 2008. – № 5. – С. 39–46.
7. **Зотов Н. Д.** Личность как субъект нравственной активности: природа и становление : (филос. – этич. исслед.) / Н. Д. Зотов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1984. – 247 с.
8. **Кон И. С.** Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
9. **Красновський В. М.** Соціальна ситуація розвитку старшокласника: звернення до інтерпретації її особливостей та шляхів гуманізації / В. М. Красновський // Практ. психологія та соц. робота. – 2005. – № 6. – С. 3–9.
10. **Татенко В. О.** Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології / В. О. Татенко, В. А. Роменець // Основи психології / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1995. – С. 161–194.
11. **Титаренко Т. М.** Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
12. **Харрис Р.** Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 448 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2013.